

تحلیلی بر برات‌های دیوانی و برات صرف روشنایی قندیل‌های روضه مقدس امام حسین (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۹۴ق)

اسدالله عبدلی‌آشتیانی^۱

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،

شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۳۹

چکیده

از زمان بنای مقبره‌های ائمه شیعه (ع) در سرزمین عراق پادشاهان، حکام ایرانی و ارادتمندان به ائمه (ع) هدایای بسیار ارزشمندی را به صورت هدایا و یا موقوفات ارزشمند به اماکن مقدس عراق اهدا می‌کردند. در این میان، سهم پادشاهان و امرا ایرانی بیش از دیگران بود. این اشیا برخی زینتی و هم‌زمان کاربردی بود که در امور روزانه این اماکن نقش مهمی داشت؛ از جمله نمونه‌های این اشیا شمعدانی‌ها و قندیل‌هایی بودند که باهدف روشنایی و رفاه حال زائران برای اماکن مقدس ائمه (ع) در عراق اهدا می‌شدند. در این زمینه، اسناد بسیاری از دوره قاجار باقی مانده است که نشان می‌دهد پادشاهان شیعی قاجار برای اماکن مقدس عراق اشیایی را اهدا کرده‌اند؛ از جمله این پادشاهان ناصرالدین شاه بود که توجه ویژه‌ای به مقبره‌های ائمه شیعه (ع) در عراق داشت. هدف از پژوهش حاضر بررسی برات دیوانی و بازخوانی، بررسی و تحلیل یکی از برات‌های دیوانی با عنوان برات صرف است که از طرف ناصرالدین شاه برای نگهداری و مواظبت از قندیل‌ها و مواجب سقایان و فراشان صحن مقدس حضرت سیدالشهدا (ع) در کربلا در سال ۱۲۹۴ق صادر شده است. روش به کار گرفته شده برای تحلیل برات صرف ناصرالدین شاه روشی توصیفی - تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای است. نتایج نشان داد که برات‌های دیوانی که در دوره قاجار ۴۵ نوع بوده، اسنادی بوده است که دفتر استیفا صادر می‌کرد تا هزینه‌های دولت به صورت نقد و جنس پرداخت شود.

کلیدواژه‌ها: برات دیوانی، برات صرف، ناصرالدین شاه قاجار، صحن مقدس امام حسین (ع).

۱. پژوهشگر اسناد ایرانی و خط سیاق.

مقدمه

پادشاهان مختلف ایران با توجه به ارادت و علاقه شدید مردم ایران به امامان شیعه و حرم‌های شریف آنان در عتبات عالیات عراق و بنا به برخی اعتقادات و ملاحظه‌های عقیدتی به آبادی، توسعه و تکریم این اماکن و شهرهای مقدس توجه ویژه‌ای مبذول داشتند؛ از جمله اقدام‌های آن‌ها اهدای چهل چراغ‌ها، قندیل‌ها و شمعدان‌های گران‌بها بود. همچنین، برای روشن نگاه‌داشتن و حفاظت یک یا چند چهل چراغ و شمعدان یک متولی از طرف دولت ایران تعیین می‌شد که به او چراغچی می‌گفتند. به لحاظ مالی مسئله این است که هزینه‌های ساخت و دستمزد متولیان این اشیای اهدایی از طرف ایرانیان به عتبات عالیات عراق چگونه بوده‌است؟ با توجه به اینکه ناصرالدین شاه قاجار توجه ویژه‌ای در اهدای اشیای تزیینی و کاربردی به اماکن مقدس امامان شیعه (ع) در عراق داشت در این مطالعه، سند برات‌دیوانی با عنوان برات صرف روشنائی قندیل‌های عتبات عالیات عرش درجات صحن حضرت سیدالشهدا (ع) معرفی می‌شود. این برات صرف از طرف ناصرالدین شاه قاجار و آقا شیخ محمد به دلیل قندیل‌ها (۵۰ عدد قندیل) و روضه‌های متبرکه صحن مقدس حضرت سیدالشهدا به مبلغ ۲۰۰ تومان، بابت آب و مواجب سقاخانه درب جدید صحن حضرت سیدالشهدا مبلغ ۲۰ تومان و بابت مواجب ۴ نفر فراشان آنجا مبلغ ۵۰ تومان پرداخت شده‌است. در پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای ساختار برات‌دیوانی و برات صرف ناصرالدین شاه معرفی و تحلیل شده‌است. در ادامه، پیش از پرداختن به برات‌های دیوانی اقدام‌های پادشاهان ایران به عتبات عالیات، منصب چراغچی‌باشی و وظایف و مسائل مرتبط بدان بررسی می‌شود.

منزلت عتبات عالیات نزد سلاطین ایران

مرقد‌های امامان معصوم و اولیای شیعه واقع در خاک عراق پیوسته مورد عنایت و توجه خاص شیعیان ایران قرار داشت. این ارادت به حدی بود که پادشاهان و دولتمردان سلسله‌های مختلف ایران را به این امر واقف کرده بود که قدر و منزلت نجف و کربلا نزد شیعیان ایران از قدر و منزلت مکه مکرمه و مدینه منوره کمتر نیست؛ از این رو شاهان با

روش‌های گوناگون می‌کوشیدند علاقه و توجه خود را بدین مکان‌ها نشان دهند. به همین منظور، در راستای تکریم و توسعه مرقد‌های مطهر اقدام‌هایی صورت می‌گرفت و باگذشت زمان و با پیگیری سلاطین بعدی کامل‌تر و بیشتر می‌شد؛ از جمله این اقدام‌ها می‌توان به موارد زیر به صورت یک‌روند تاریخی اشاره کرد:

۱. بنای قبه و ساختمان، مرتفع‌تر و وسیع‌تر کردن قبه و عمارت قبلی؛
۲. احداث قنات‌ها و نهرهای طولانی برای رساندن آب از رودخانه‌ها به حرم‌ها، برای رفاه اهالی و زائران شهرهای مقدس؛
۳. بازسازی اماکن مقدس در مواقع آسیب‌دیدگی در اثر حوادثی چون آب‌گرفتگی، آتش‌سوزی و ویرانی به دست مردم یا سلاطین عثمانی؛
۴. رسیدگی به امور زائران و فراهم آوردن لوازم رفاه آنان با اقدام‌هایی چون بنای مسافرخانه و کاروانسرا؛
۵. وسیع‌تر کردن حرم‌ها و صحن‌ها با خرید و اضافه کردن خانه‌های مجاور؛
۶. زینت و زیباسازی حرم‌ها با اهدای اشیا و خزاین گران‌بهایی هم‌چون جواهرها، فرش‌های نفیس ایرانی، پرده‌های زربفت، چهل چراغ، لوستر، شمع‌دان، قندیل، شمشیر مرصع و غیره؛
۷. تعمیر و اصلاح خرابی‌ها در طول چندین سده؛
۸. ساخت گنبد، ضریح، گلدسته، مناره، درب و مطلا کردن آن‌ها؛
۹. کاشی‌کاری، آئینه‌کاری، گچ‌کاری و معرق‌کاری صحن‌ها و حرم؛
۱۰. تعویض و ترمیم ضریح‌ها؛
۱۱. احداث یا نوسازی حصار شهرهای مقدس؛
۱۲. احداث حجره، ایوان، غرفه و غیره در گرداگرد صحن‌ها؛
۱۳. پرداخت تمام یا قسمتی از هزینه‌های احداث مدرسه‌ها، حوزه‌های علمیه و کتابخانه‌های عالی؛
۱۴. گماردن مأموران ویژه در عتبات برای رسیدگی به امور حرم‌ها، زائران، علما و رعایای ایرانی مقیم و مجاور شهرهای مقدس؛

۱۵. گماردن افرادی با عناوینی چون خادم، متولی، کلیددار، کفش‌دار، چراغچی، زیارت‌نامه‌خوان، دربان، فراش آستانه، مؤذن، قاری و غیره و پرداخت مقرری و دستمزد آنها؛

۱۶. پرداخت تمامی هزینه‌های برگزاری مجالس روضه‌خوانی و تعزیه‌داری دولتی در ایام خاص؛

۱۷. سفر به خاک عثمانی و زیارت و سرکشی عتبات با وجود دشمنی و خصومت دائم بین پادشاهان ایران و سلاطین عثمانی و یا اعزام نماینده مخصوص از جانب خود (بختیاری، ۱۳۸۲، ص ۱۲۸-۱۲۹).

باتوجه به آنچه ذکر شد، پادشاهان ایران با انگیزه‌های متعددی از جمله اعتقادات شخصی، ادای نذر، جلب قلوب و کسب حمایت مردم ایران، نفوذ بین مردم و دولت عثمانی و زیر نظر داشتن آنان، حمایت از ایرانیان مقیم و مجاور خاک عثمانی، حفاظت و نگهداری حرم‌های شریف در مقابل دست‌اندازی‌های دولت عثمانی به این قبیل کارها می‌پرداختند.

اهدای چهل چراغ، لوستر و شمعدان

چنان‌که پیش‌تر گفته شد، چهل چراغ و سایر وسایل روشن‌کننده مثل لوستر، شمعدان و قندیل از جمله لوازمی بودند که شاهان و دولتمردان شیعه ایران به عتبات‌عالیات اهدا می‌کردند؛ این‌گونه وسایل که گاهی به جنس طلا و نقره بودند و با سنگ‌های قیمتی تزیین می‌شدند برای روشنائی و زیبایی بر سقف‌های حرم‌ها و صحن‌ها و بالای ضریح‌ها آویخته می‌شدند. ناصرالدین‌شاه قاجار که پنجاه سال بر ایران حکمرانی کرد، بیش از سایر شاهان قبل و بعد از خود فرصت و انگیزه لازم را برای رسیدگی به امور عتبات‌عالیات در عراق داشت. او چهل چراغ‌ها و شمعدان‌های مرصع زیادی را به عتبات‌عالیات اهدا کرد. اسناد زیادی درباره نصب چهل چراغ‌های اهدایی او در حرم‌های واقع در خاک عراق عرب وجود دارد؛ ولی مشخص نیست که نخستین چهل چراغ اهدایی ناصرالدین‌شاه در چه تاریخی و در کدام حرم نصب شده است. چهل چراغ‌ها بر اساس نذر و نیت شخص شاه و یا به درخواست

مأموران دولت ایران به دستور شاه ساخته و به عتبات عالیات برده می‌شد. بدین ترتیب که پس از صدور فرمان شاه، وزیر امور خارجه یا صدراعظم هنرمندان اصفهانی و شیرازی و گاهی روس دستور ساخت آن را صادر می‌کردند؛ بنابراین مستوفی دیوان برات هزینه ساخت را صادر می‌کرد و سپس به امضای شاه می‌رسید. چهل چراغ ساخته شده به تاجری معتبر یا یک مأمور ویژه دولت سپرده می‌شد تا به محل مدنظر در خاک عثمانی حمل شود. این چهل چراغ با حضور عده‌ای از جمله کارپرداز یا نماینده دولت ایران مقیم شهر مدنظر، مأمور دولت ایران در عتبات عالیات، متولیان و خادمان حرم و تعدادی از علما و شیعیان ایرانی مقیم و مجاور عتبات طی مراسم ویژه‌ای در محل مناسبی نصب می‌شد (بختیاری، ۱۳۸۲، ص ۱۳۱).

منصب چراغچی باشی

چهل چراغ‌ها و شمعدان‌های اهدایی با شمع روشن می‌شدند؛ بنابراین لازم بود تا شخصی اول هر شب شمع‌های چهل چراغ را روشن کند و تا نیمه‌های شب روشن نگاه دارد. همچنین، او وظیفه داشت تا از چهل چراغ محافظت و نگهداری و آن را پاکیزه کند؛ از این رو از طرف دولت ایران یک نفر مأمور انجام‌دادن این وظیفه می‌شد. در اسناد موجود از چنین شخصی با نام چراغچی، چراغچی باشی، چهل چراغچی و متولی چهل چراغ یاد شده است. این شخص یا از طرف دولت ایران انتخاب و به عتبات گسیل می‌شد و یا نماینده دولت ایران در عتبات عالیات چنین شخصی را برای تولیت یک یا چند چراغ می‌گماشت. متولی چهل چراغی را که تحت تولیتش قرار داشت با شمع‌هایی که از شماعان می‌خرید، روشن نگاه می‌داشت و در ازای این خدمت سالانه مبلغ مشخصی را از دولت ایران دریافت می‌کرد (بختیاری، ۱۳۸۲، ص ۱۳۴). دریافت این مبلغ مشخص به صورت برات دیوانی بود. در ادامه مطالب ساختار برات دیوانی بررسی خواهد شد.

برات دیوانی و انواع آن

برات نوشته‌ای است که به موجب آن دریافت یا پرداخت پولی را به دیگری واگذار کنند. برات به نوشته‌ای گفته می‌شود که به موجب آن شخصی به دیگری دستور دهد که مبلغی را به رؤیت یا به وعده در وجه یا به حواله‌کرد او بپردازد. هم‌چنین، برات دیوانی نوشته‌ای است

که از طرف دیوان وزارت و بارگاه (دولت) بر خزانه یا بر حاکمان ولایات و ایالات فرستاده می‌شد تا در مقابل آن، وجه یا جنسی به آورنده بدهند. برات دیوانی یکی از انواع مختلف اسناد تاریخی است و با توجه به اینکه ماهیتی مالی دارد و دیوان آن را صادر می‌کرده است، می‌توان آن را در زمره اسناد دیوانی - مالی قرار داد. در دوره قاجار بیشتر هزینه‌های دولت از جمله مواجب کارکنان به صورت برات پرداخت می‌شد؛ به این صورت که دیوان نوشته‌هایی به خزانه مرکزی یا دیگر شهرها می‌فرستاد و آن‌ها را به پرداخت وجه نقد یا جنس به دارنده برات موظف می‌کرد. پرداخت مواجب که با برات صورت می‌گرفت، یکی از مهم‌ترین مخارج دولت بود و بخش عظیمی از درآمد خزانه حکومت صرف آن می‌شد. در مواقع ضعف دولت مرکزی، برات‌های بدون پشتوانه‌ای صادر می‌شد که هرج و مرج اقتصادی به بار می‌آورد (ثمره - حسینی و محمدی، ۱۳۹۴، ص ۸-۲۱). هر برات یک برات‌کش داشت و آن کسی بود که برات را می‌نوشت و به کسی دستور می‌داد تا پولی را به شخص دیگر بدهد. هم‌چنین، برات یک برات‌گیر داشت. او کسی بود که برات را برایش می‌فرستادند تا پول صاحب برات را بدهد (عبدلی‌آشتیانی، ۱۴۰۴، ص ۱۰۳).

برات‌های دیوانی که دفتر استیفا صادر می‌کرد بر پایه هدف‌ها و کارکردهای مالی نام‌های خاصی داشت که در این‌جا نام‌های این برات‌های دیوانی آورده می‌شود (عبدلی‌آشتیانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۸۹). اِبتِیاع، اُجرت، اِخراجات، اَرْمغان، اِستعمال، اَسقاط، اِنحراق، اِنسلاخ، اِنشقاق، اِنعام، اِنفاذ، اِنقطاع، اِنکسار، مُستمری، پِشکَش، تَبْدیل، تَحْوِیل، تَخْفِیف، تَدَارک، تَسْلیم، تَصَدُّق، تَطْلِیه، تَعْمیر، تَکْلِف، تَتْعِیل، تَتْقِیه، تِیول، جِیره، خانواری، خَلعت، سِیورسات، سِیورغال، صَرَف، طُعمه، عُلوفه، عَلِیق، عَوْض، قِیمت، کِرایه، مَبِیع، مَدَدِ مَعاش، مُساعده، مُقرری، مَوَاجب، وظیفه. در بعضی منابع سرعلف را جزء یکی از صیغه‌های برات‌ها آورده شده است. بعضی از این برات‌های دیوانی مانند مدد معاش، مقرری و وظیفه برات‌های مستمری هستند. از بین این‌چهل و پنج نوع برات دیوانی ۹ موردش، یعنی اِبتِیاع، استعمال، اِنحراق، اِنشقاق، اِنکسار، اِنقطاع، تسلیم، تبدیل و مبیع برات‌های جمع هستند (عبدلی‌آشتیانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۸۹).

ترکیب و ساختار برات دیوانی

برات‌های دیوانی ساختار و ترتیب نوشتاری دارند. در ادامه، به ساختار آنها اشاره می‌شود.
- صدر حساب که در تمامی برات‌ها به خط سیاق و به صورت کشیده و بی نقطه نوشته می‌شد.

- تحت‌السیاق که در همه برات‌ها با خط شکسته نستعلیق و متمایل به بی نقطه نویسی نوشته می‌شده است.

- مبلغ به صورت نقدی و جنسی که به خط سیاق نوشته می‌شد.

- سال ترکی، مبلغ و نصف آن به خط سیاق و خط شکسته نوشته می‌شد.

- عامل و محل پرداخت در تمامی برات‌ها به صورت خطوط شکسته نستعلیق و سیاق به صورت ترکیبی نگارش می‌شد.

- سال در برات دیوانی قمری بود و با خط شکسته نستعلیق نوشته می‌شد (ثمره حسینی

و محمدی، ۱۳۹۴، ص ۱۲-۱۳؛ عبدلی آشتیانی، ۱۳۹۵ ج ۲، ص ۸۷).

شکل شماره یک- ساختار برات دیوانی به خط شکسته نستعلیق و سیاق (منبع: عبدلی آشتیانی،

ضبط اسناد و ظهنویسی برات

مستوفیان درجه اول ضابط اسناد خرج را انجام می‌دادند. مستوفیان درجه اول پس از بررسی اسناد خرج حکام و صاحب‌جمعان اعم از قبض، دست‌خط، برات و غیره آنها را ثبت و ضبط می‌کردند تا در موقع لزوم و یا در تفریح نهایی در مقابله با اسناد ناظر خرج به کار آید و عنوان مدرک مورد استفاده قرار گیرد. میرزا نصرالله مستوفی گرکانی، پدر عبدالله مستوفی، سال‌ها در عهد ناصری مستوفی ضابط اسناد خرج بود (عبدلی‌آشتیانی، ۱۴۰۴، ص ۱۱۳).

برات‌ها و فرامین بعد از تأیید و مشخص شدن محل دقیق جغرافیایی پرداخت‌های نقد و جنس در ظهر (پشت) همان سند توسط مستوفیان و منشیان دفتر استیفا با عناوینی مانند ثبت شد یا در دفتر استیفا ثبت شد یا در دفتر سررشته ثبت شد و یا با کشیدن طغرائی مانند ثبت جناب معاون‌الملک ملاحظه شد (با سجع مهر معاون‌الملک) به همراه مهر مستوفی و منشی تأیید و ثبت می‌شد تا روند پرداخت مبلغ اجرایی شود. به این عمل ظهنویسی اسناد می‌گفتند؛ بنابراین در یک تعریف کلی، ظهنویسی نوشتن پشت چک و برات همراه با مهر و نوشتن با خط شکسته و بی نقطه یا به شکل طغرانویسی در پشت برات است و یا به طور کلی، پشت‌نویسی برات را ظهنویسی می‌گویند (عبدلی‌آشتیانی، ۱۴۰۴، ص ۱۱۴).

برات صرف

یکی از انواع برات‌های دیوانی برات صرف نام دارد. صرف، یعنی گردانیدن، بازگرداندن شخصی یا چیزی به جای خود و نیز انفاق کردن مال را صرف گویند. صرف در اصطلاح دفتر دیوانی و سیاق به معنای خرج است؛ یعنی خرج کردن و نقدی را به نقد تبدیل کردن (عبدلی‌آشتیانی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۹۷۷). این صرف و خرج کردن شامل هزینه‌ها و مخارج غیرخوراکی است؛ مانند آنچه برای برگزاری مراسم مجلس عزاداری امام‌حسین (ع)، تعمیر عمارت، روشنائی بقاع و مضاجع و آرامگاه‌های سلاطین قاجار، مدرسه‌ها و مسجدها خرج می‌شود (عبدلی‌آشتیانی، ۱۴۰۴، ص ۱۲۰).

برات صرف مثل اخراجات است. اخراجات به هزینه‌هایی گفته می‌شد که حکومت

صرف تأمین مایحتاج و نیازمندی‌های روزانه بیوتات سلطنتی، دفاتر دیوانی یا گروگان‌ها و زندانیان مانند انواع خوراکی و نوشیدنی‌ها، لباس و جامه، سوخت (زغال، شمع، هیزم و روغن چراغ)، تنباکو، کاغذ و نوشت‌افزار می‌کرد (عبدلی آشتیانی، ۱۴۰۴، ص ۱۱۱)؛ بنابراین برات صرف مانند اخراجات بابت مصارف و مخارج بیوتات سلطنتی و تعمیر عمارات صادر می‌شد. شاخصه اصلی برات صرف آن است که مبلغ آن برای صرف کار معینی پرداخت می‌شد و برات‌دار موظف به مصرف آن در کار دیگری نبود و صرف نوعی خرج بود (ثمره حسینی و محمدی، ۱۳۹۴، ص ۱۰).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۴۷

برات صرف ناصرالدین شاه

در مجموعه جهانی اسناد کاخ - موزه گلستان تهران سندی به شماره بازیابی ۹۶۸۶۲ وجود دارد (مجموعه جهانی اسناد کاخ موزه گلستان تهران، شماره بازیابی: ۹۶۸۶۲). این سند برات صرفی است که ناصرالدین شاه قاجار در جمادی‌الاول سال ۱۲۹۴ق و سال ترکی اود نیل برای روشنایی صحن مقدس امام حسین (ع) در کربلا و قیمت آب، مواجب سقایان و مواجب فراشان آن صحن مقدس صادر کرده‌است.

اداره امور روشنایی حرم امام حسین (ع) از مهم‌ترین مشاغل ساختار اداری و سلسله‌مراتب تشکیلات این بنای متبرک بوده است. این امور با نمونه‌برداری از تشکیلات بیوتات سلطنتی زمان خود نظمی داشت. هم‌چنین، دربار سلسله‌های حکومتگر به این حرم مقدس توجه می‌کردند؛ در نتیجه کمک‌های مختلف را دریافت می‌کرد تا جایی که پادشاهان خود مستوفی مستقلی را برای سروسامان دادن و تمشیت امور حرم مقدس امام حسین (ع) و دیگر بقاع متبرکه عتبات عالیات می‌گماشتند و همواره دفتر استیفا نظر خاصی به بقاع متبرکه امامان شیعه (ع) داشت.

قندیل‌ها مجموعه‌ای از وسایل روشنایی بود که بیشتر در اماکن مقدس مشهور در ایران و عراق استفاده و از سقف آویزان می‌شد و با زنجیر یا ابریشم تزیین شده به فاصله‌های مشخص نصب می‌شد. جنس این قندیل‌ها بیشتر از طلا، نقره، برنج، مس، مفرغ و فولاد بود. آنچه در اسناد تاریخی و کتابچه‌های صورت اشیا اماکن متبرکه به تفصیل درباره انواع آن‌ها ثبت شده، این است که این قندیل‌ها تزیینات ارزشمندی داشتند و با عناوینی مانند:

قندیل‌های طلاکاری، قندیل‌های خیاره‌دار، قندیل‌های مشبک و قندیل‌های مرصع و سه ترنج نام برده می‌شد. نوع ساخت آن بدین شکل بود که روی صفحه اصلی چندین دسته و حلقه‌های مخصوص برای نصب شمع یا روغن چراغ قرار می‌دادند که البته تعداد آن به نیت واقف یا سازنده آن بستگی داشت که شامل سه عدد تا پنج عدد یا بیشتر می‌شد؛ بنابراین بر پایه آنچه گفته شد، برای سند برات صرف ناصرالدین‌شاه ۵۵ قندیل به منظور دور صحن مطهر امام‌حسین (ع) در نظر گرفته شده است.^۱

در باب برات صرف ناصرالدین‌شاه موارد زیر مهم است (رجوع به بازخوانی برات در پایان مقاله، شکل‌های شماره‌های ۱ و ۲).

۱. در صدر حساب، صورت مد صرف به شکل طولی از ابتدای سمت راست صفحه به سمت چپ و تنها یک حرف آن کشیده شده است و حرف آخر، یعنی «ف» به شکل اوریب ترسیم شده است تا قرینه و بدلی همانند خود نداشته باشد. اوریب‌نویسی نوعی رمزی‌نویسی است که بی نظیر بودن برات را نشان می‌دهد. همچنین، احتمال تقلب را ناممکن می‌کند.

۲. تحت‌السیاق، صاحب اصلی و گیرنده مبالغ نقد و جنسی است که دیوان را با هر عنوانی شایسته پرداخت می‌داند که بیشتر به خط شکسته نستعلیق است و در بسیاری از مواقع بدون نقطه نوشته می‌شود و در آن علت پرداخت و نام وصول‌کننده برات به روشنی می‌آید. تحت‌السیاق در این برات صرف روشنائی قندیل‌های عتبات عالیات عرش درجات است به جناب آقا شیخ محمد (با اشاره به صرف مواد لازم قندیل‌ها و نگهداری و مواظبت پیوسته از آن که متولی اصلی و ناظر این قندیل‌های خاص است) واگذار شده است. این شخص موظف بود که ۵۵ قندیل صحن امام‌حسین (ع) را هر روزه مواظبت کند و روشن نگه دارد و لوازم مصرف آن را برای همکارانش تهیه کند تا همواره صحن متبرکه برای انجام دادن فرائض نماز و خواندن دعا نور کافی داشته باشد. شیخ محمد متولی در روشن و خاموش کردن به موقع این قندیل‌ها مسئولیت کامل داشت. تعداد زیاد قندیل‌های استفاده‌شده بزرگی و عظمت صحن امام‌حسین (ع) را در اواسط سلطنت ناصرالدین شاه نشان می‌دهد. همچنین، نشان از آن دارد

^۱. به بازخوانی سند برات صرف در پایان مقاله رجوع شود.

که شاه ایران روشنایی و منور کردن این مکان مقدس را برای زائران شیعه در عراق از وظایف خود می دانست که شخص مخصوصی را بدین عمل گمارده است. همچنین، شاه قاجار مبلغ ۲۷۰ تومان بابت این امر مهم که در آن عصر مبلغ چشمگیری بوده، اختصاص داده است که نشان از اهمیت اماکن مقدس عتبات عالیات از جمله در کربلا نزد تنها پادشاه شیعه جهان را دارد. این موضوع به نوعی این نکته را بیان می دارد که ایران از زمان های دور و در دوره های مختلف تاریخی نزد پادشاهان ایرانی اهمیت داشته است.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۴۹

کل مبلغ برات ۲۷۰ تومان بود که آن پول به شخص صاحب برات، یعنی آقا شیخ محمد متولی داده می شد. از مبلغ ۲۷۰ تومان، مبلغ ۲۰۰ تومان آن بابت مخارج ۵۵ قنديل اختصاص داده شده بود و مبلغ ۷۰ تومان باقی مانده نیز ۲۰ تومانش برای قیمت آب سقاخانه و مواجب سقاها و مبلغ ۵۰ تومانش برای مواجب ۴ نفر فراش صحن مقدس سیدالشهدا (ع) اختصاص داده شده بود. مبلغ ۷۰ تومان را باید خرج مصرف های خدماتی مهم صحن مطهر در نظر می گرفتند؛ زیرا نبود هر یک از آن ها (آب، سقاها و فراش ها) مشکلات بهداشتی و سلامت زوار را تحت تأثیر قرار می داد. به علت گرمی هوا در کربلا همواره آب آشامیدنی برای اهالی کربلا و به خصوص زوار ارزش بسیاری بالایی داشت. هم چنین، مواجب سقاها و فراشان حرم که در ایجاد نظم و انضباط، امور بهداشتی و نگهداری و نظافت از صحن حضرت سیدالشهدا نقش مهمی داشتند از جمله مخارج مهم و همیشگی آن مکان مقدس بوده که بیوتات سلطنتی ایران و شخص ناصرالدین شاه به این مهم توجه ویژه داشته است.

۳. مبلغ اصلی برات که قابل پرداخت بود، به صورت عدد سیاق نوشته شده است. یکی از مبالغ نقدی در این برات ۵۰ تومان است که با قید کلمه مقررأً برای مواجب ۴ نفر فراش آورده شده است؛ این بدان معناست که عدد ۵۰ تومان بدون کم و کسری و بدون مالیات دیوانی که به آن رسوم می گویند، کم شود. درصد این مالیات دیوانی مبلغ ۱۲٪ است که در این مورد خاص باید ۶ تومان کم می شد که ۱۰٪ حق خزانه عامره و ۲٪ حق مستوفی بود که در تنظیم این برات نقش داشته است. با این توصیف برات اشاره دارد که کسرهای مالیاتی حقوق از ۴ نفر فراشان صحن حضرت امام حسین (ع) نباید دریافت شود و مبلغ فوق به آن ها باید عیناً داده شود. هم چنین، لفظ مواجب در این سند به ما یادآوری می کند که هر سال این

مبلغ به شکل حقوق رسمی به افراد فوق یا جانشینان آنها باید پرداخت شود. این نکته اهمیت دارد که برات موجب در بیشتر کتابچه‌های جمع و خرج برای نظامیان و حقوق‌علماء و سادات مورد استفاده قرار می‌گرفت.

۴. در کلیه برات‌های دیوانی به خصوص سال ترکی - مغولی به خط شکسته و به شکل مد سنه/سال همراه با مبلغ اصلی برات، نصف مبلغ هم به شکل سیاق و هم به صورت نوشته و محل پرداخت و مشخصاً از کدام شهر (در اینجا تبریز) یا خزانه عامره باشد، می‌آوردند و این یک قانون دیوانی لایتغیر تحریر برات بود؛ آن‌گونه که در این برات صرف به صورت «سند ادوئیل مبلغ ۲۷۰ تومان تبریزی است» (نصف ۱۳۵ تومان) نوشته شده است.

۵. عامل و محل پرداخت در تمامی برات‌ها به خط شکسته می‌آید. در این برات صرف پرداخت‌کننده عالی‌جاه مقرب‌الخاقان مخیرالممالک بود. او از رجال برجسته دیوان استیفا و مسئول پرداخت مبلغ ۲۷۰ تومان بود که در زیر این قسمت مهر عامل برات زده می‌شود. به شخص مخیرالممالک برات‌گیر می‌گویند؛ زیرا برات‌گیر فردی بود که برات را برای او می‌فرستاد تا پول صاحب برات را پرداخت کند.

۶. برات‌کش کسی بود که برات را می‌نوشت و به فرد دیگری دستور می‌داد تا پولی را به شخص دیگر بدهد. درباره برات صرف ناصرالدین شاه باید گفت که برات‌کش مستوفی‌الممالک یا معاون او به نام وزیر دفتر بود که به دستور شاه برات می‌کشید و خزانه عامره یا خزانه کل که زیر نظر مستوفی‌الممالک و وزیر دفتر اداره می‌شد، مسئول پرداخت برات بود.

۷. سال هجری قمری در کنار سال ترکی - مغولی در تمام برات‌های دیوانی همراه هم می‌آید که این سال در انتهای برات نوشته می‌شد. در برات صرف تاریخ آن «تحریراً فی شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۴» نوشته شده است.

۸. مستوفی‌ها ظهر سند برات صرف را به عنوان یک سند خرج در دفتر استیفا ثبت می‌کردند و به اصطلاح دفتری می‌شده است. در این روند دفتری کردن برات صرف را برای صحن مبارک امام حسین (ع)، مقام‌های مهم دیوان‌سالاری و دفتر استیفا با طغرا و مهرهای خود تأیید و ثبت می‌کردند که نام برخی از این مقام‌ها عبارت است از:

- آقا محمدعلی تحویلدار

- هدایت‌الله ابن‌حسین که او همان میرزا هدایت‌الله وزیر دفتر آشتیانی، معاون دفتر استیفای کل بیوتات سلطنتی و معاون میرزا یوسف مستوفی‌الممالک آشتیانی، محاسب کل ممالک محروسه ایران و پدر دکتر محمد مصدق نخست‌وزیر و بانی ملی‌شدن صنعت نفت ایران در سال ۱۳۲۹ خورشیدی بود.

- میرزا ابراهیم ابن محمد معتمدالسلطنه آشتیانی، مستوفی فرزند میرزامحمد قوام‌الدوله، مستوفی آشتیانی و رئیس بیوتات سلطنتی دوره مظفرالدین‌شاه قاجار و پدر احمد قوام‌السلطنه، نخست‌وزیر و برادرش حسن وثوق‌الدوله بود.

- میرزا رفیع‌الدین مستوفی مازندرانی از مستوفیان طراز اول دفتر استیفای عصر ناصرالدین‌شاه قاجار بود.

- میرزا نصرالله مستوفی گرگانی، پدر عبدالله مستوفی، نویسنده کتاب مهم تاریخی شرح حال زندگانی من در ۲ جلد بود.

- میرزا محمدعلی خان ملقب به معاون‌الملک و قوام‌الدوله، پسر میرزا عباس خان تفرشی قوام‌الدوله که در سال ۱۲۹۹ق از مستوفیان طراز اول و درجه یک بود. او چندین سال مستوفی (محاسب) حساب تهران، یزد، صندوق‌خانه، گمرک، باغ‌های سلطنتی و غیره بود. معاون‌الملک در سال ۱۳۰۰ق به لقب سابق پدرش معاون‌الملک معروف شد.

نتیجه‌گیری

بقاع متبرکه امامان شیعه (ع) در عتبات عالیات عراق همواره موردتوجه پادشاهان شیعه‌مذهب ایران قرار داشت. آنها برای نگهداری این اماکن مقدس هزینه و اشیایی را اهدا می‌کردند؛ از جمله این اشیاء چهل چراغ و شمعدان بود. نگهداری و مواظبت و اهمیت به موقع روشن و خاموش کردن چراغ‌های اماکن متبرکه واقع در نجف و کربلا از زمانی که یک چهل چراغ در حر می‌آویخته و با متولی آن روشن می‌شد، اهمیت فراوانی داشت. بدین جهت از طرف دولت ایران هزینه شمع یا سوخت مصرف شده در چهل چراغ به صورت سالیانه و به عنوان دستمزد برای پرداخت به متولی اختصاص می‌یافت که به آن وجه یا صرف روشنایی می‌گفتند. این وجه به صورت برات صرف از طرف دولت ایران در قالب اسناد رسمی با تأیید شاه و سپس دفتر استیفا تسلیم متولی روشنایی عتبات می‌شد که خود یک منصب مهم در

امور اداری حرم بود. ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۴ق براتی با عنوان برات صرف به مبلغ ۲۷۰ تومان صادر کرده است. ۲۰۰ تومان این مبلغ برای روشنائی قنذیل‌های صحن مقدس حضرت سیدالشهدا اختصاص داده، ۲۰ تومان برای قیمت آب سقاخانه و مواجب سقاها و ۵۰ تومان نیز برای مواجب فراشان صحن مبارک در نظر گرفته شده است. این برات صرف نشان از اهمیت عتبات عالیات نزد دربار ایران و شخص ناصرالدین شاه قاجار دارد. هم‌چنین، برات صرف جزئی از برات‌های دیوانی در دوره قاجار بود. برات‌های دیوانی در دوره قاجار ۴۵ نوع بوده است که دفتر استیفا صادر می‌کرد تا هزینه‌های دولت به صورت نقد و جنس پرداخت شود. آن‌ها ساختار خاصی مانند صدر حساب، تحت السیاق، مبلغ، عامل و محل پرداخت، سال ترکی - مغولی و قمری داشت.

جدول شماره یک- بازخوانی صفحه اول برات صرف روشنائی قنذیل‌های روضه مقدس حضرت سیدالشهدا (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار ۱۲۹۴ق^۱

ص	
رف	
روشنائی قنذیل عتبات عالیات عرش درجات که به توسط جناب آقا شیخ محمد به مصرف می‌رسد.	
۲۷۰ تومان	
(مقرراً): به جهت قنذیل روضات متبرکه از بابت دوره صحن مقدس حضرت سیدالشهدا	
۵۵ قنذیل (مقرراً): ۲۰۰ تومان	
دفعه	
ه	
۷۰ تومان	
قیمت آب سقاخانه و مواجب	مواجب فراشان صحن مقدس
سقایان درب جدید صحن حضرت	حضرت سیدالشهدا
سیدالشهدا	۴ نفر (مقرراً):

۱. سند به شماره بازیابی ۹۶۸۶۲ از مجموعه جهانی اسناد کاخ- موزه گلستان تهران.

۵۰ تومان

۲۰ تومان

سند ادو نیل مبلغ ۲۷۰ تومان تبریزی است، نصف ۱۳۵ تومان
[پرداخت کننده]: عالی جاه مقرب الخاقان مخبر الممالک رسید.
تحریراً فی شهر جمادی الاول سنه ۱۲۹۴
(مهر شیر و خورشید و شمشیر)

[در هامش سند برات صرف]: از قسطهای رسیده اود نیل ۵۰ تومان

[صفحه دوم ظهر سند برات صرف]

• ارجمندی آقا محمدعلی تحویل دار از قسطهای رسیده برساند.

- [دفتری شده/ مهرها]: ۱. سجع مهر هدایت الله ابن حسین؛ ۲. سجع مهر معاون الملک؛ ۳. سجع مهر عبدالرحیم؛ ۴. سجع مهر عبده نصرالله؛ ۵. سجع مهر عبده ابراهیم ابن محمد؛ ۶. سجع مهر یا رفیع الدین؛ ۷. سجع مهر عبده نصرالله؛ ۸. سجع مهر کاظم الحسینی؛ ۹. سجع مهر یا اباعبدالله الحسین؛ ۱۰. سجع مهر رضاقلی؛ ۱۱. سجع مهر عبدالرشید؛ ۱۲. سجع مهر معاون الملک.
- ثبت جناب معاون الملک ملاحظه شد [سجع مهر معاون الملک].

• ثبت شد، ثبت استیفا شد، ثبت دفتر استیفا شد، مرقوم شد، ثبت و نشان شد، ثبت استیفا شد، در دفتر همایون اعلی ثبت ملاحظه شد، ثبت سرکار استیفا شد [سجع مهر رضاقلی].

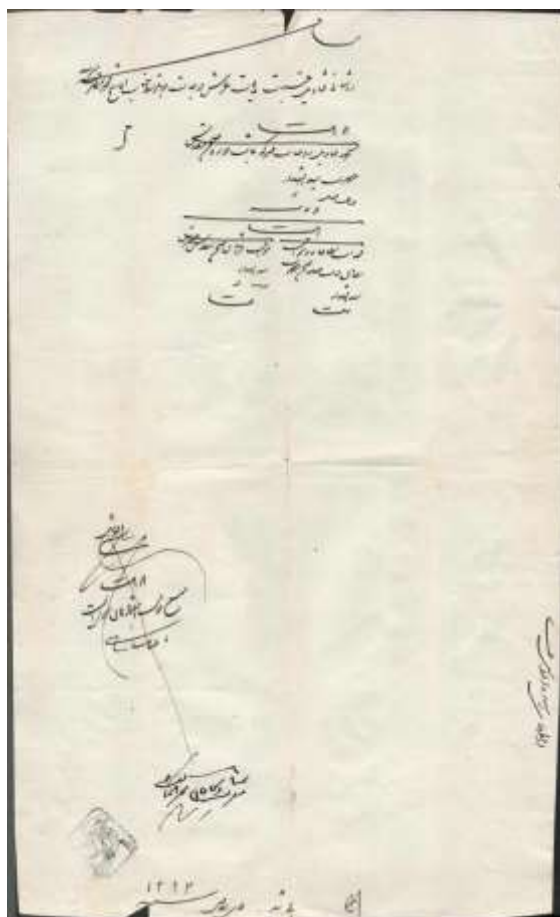
۱. میرزا هدایت الله وزیر دفتر آشتیانی، معاون دفتر استیفا کل بیوتات سلطنتی و معاون میرزا یوسف مستوفی الممالک آشتیانی، محاسب کل ممالک محروسه ایران و پدر دکتر محمد مصدق، نخست وزیر و بانی ملی شدن نفت در سال ۱۳۲۹ خورشیدی است.

۲. میرزا-ابراهیم معتمد السلطنه آشتیانی مستوفی، فرزند میرزا محمد قوام الدوله مستوفی آشتیانی، رئیس بیوتات سلطنتی دوره مظفرالدین شاه قاجار و پدر احمد قوام السلطنه، نخست وزیر و برادرش حسن وثوق الدوله.

۳. میرزا شفیع مستوفی مازندرانی از مستوفیان طراز اول دفتر استیفا عصر ناصرالدین شاه قاجار.

۴. میرزا نصرالله مستوفی گرگانی، پدر عبدالله مستوفی و نویسنده کتاب مهم تاریخی شرح زندگانی من در ۲ جلد.
۵. میرزا محمدعلی خان ملقب به معاون الملک و قوام الدوله پسر میرزا عباس خان تفرشی قوام الدوله که در سال ۱۲۹۹ق از مستوفیان طراز اول و درجه یک بود و چندین سال مستوفی (محاسب) حساب تهران، یزد، صندوقخانه، گمرک، باغهای سلطنتی و غیره بود. او در سال ۱۳۰۰ق به لقب سابق پدرش معاون الملک معروف شد.

تحلیلی بر برات‌های دیوانی و برات صرف روشنایی قندیل‌های روضه مقدس امام‌حسین (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۹۴ق)

شکل شماره دو- برات صرف روشنایی قندیل‌های روضه مقدس حضرت سیدالشهدا (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار ۱۲۹۴ق

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

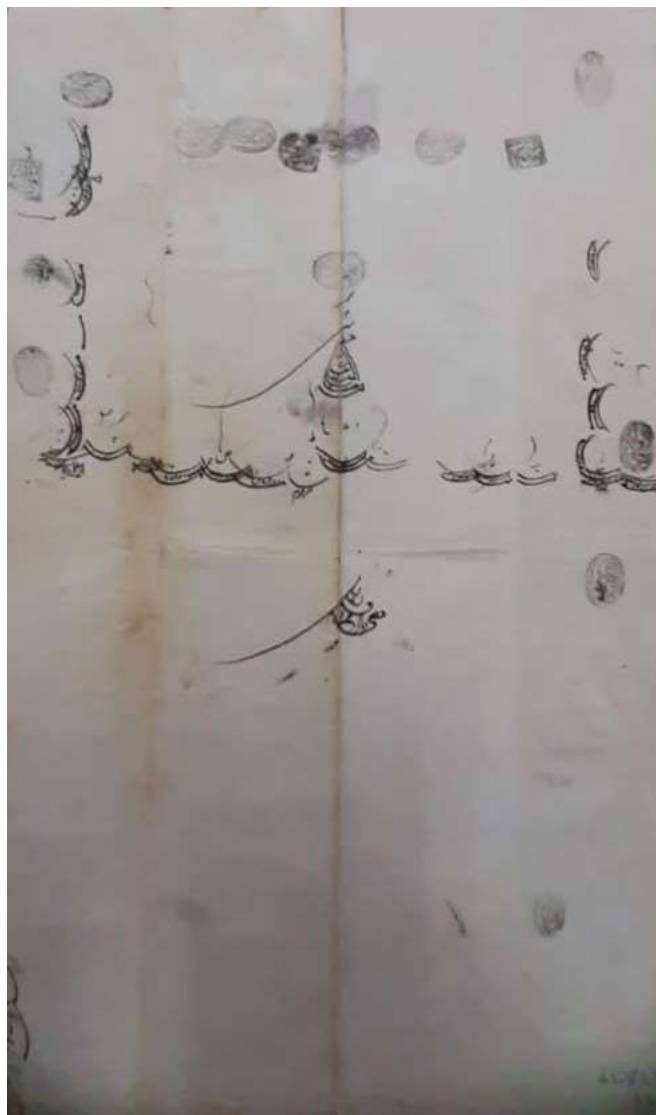
دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۵۴

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

۵۵

شکل شماره سه - ظهر دفتری شده برات صرف روشنایی قنديل های روضه مقدس حضرت
سیدالشهدا (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار ۱۲۹۴ ق

منابع

- برات صرف روشنایی در جمادی الاول سال ۱۲۹۴ ق برای روشنایی صحن مقدس امام حسین (ع) در کربلا
و قیمت آب، مواجب سقایان و - مواجب فراشان آن صحن مقدس در مجموعه جهانی اسناد کاخ - موزه
گلستان تهران، شماره بازیابی: ۹۶۸۶۲.

تحلیلی بر برات‌های دیوانی و برات صرف روشنائی قندیل‌های روضه مقدس امام‌حسین (ع) از طرف ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۹۴ق)

- عبدلی‌آشتیانی، اسدالله، خودآموز حساب سیاق (پایه دوم) اصطلاحات و مدهای سیاق، تهران، سفیر اردهال، ۱۴۰۴.

- _____، سیاق: تاریخ، آموزش، دیوان‌سالاری و ریاضی حسابداری، جلد ۲، تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۵.

- بختیاری، امیرهوشنگ، «منصب چراغچی‌باشی در عتبات‌عالیات»، مجله تاریخ اسلام، ۴(۱۵)، ۱۳۸۲.
- ثمره‌حسینی، مرضیه و محمدی، امین، «تحلیل ساختار برات‌های دیوانی دوره قاجار»، فصلنامه گنجینه اسناد، ۲۵، ۱۳۹۴.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴